

Владан
Ђорђевић

ЖИВОТ
ДЕЛО
ВРЕМЕ

Српска академија наука и уметности

1844
1930

ГОДИНА
ВЛАДАНА
ЂОРЂЕВИЋА

1844
1930

ГОДИНА
ВЛАДАНА
ЂОРЂЕВИЋА

СРПСКА АКАДЕМИЈА НАУКА И УМЕТНОСТИ

ВЛАДАН ЂОРЂЕВИЋ: ЖИВОТ, ДЕЛО, ВРЕМЕ

Издаје

Српска академија наука и уметности
Кнеза Михаила 35, Београд

За издавача

академик Владимир С. Косић

Главни уредник

академик Марко Анђелковић

Уредник

академик Радоје Чоловић

Дизајн корица

Драјана Лацмановић-Лекић

Лектура

Весна Шубић

Коректура

Снежана Крсчић-Букарица
Рајка Павловић

Припрема за штампу

Досије студио, Београд

Штампа

Службени гласник, Београд

Тираж: 600 примерака

ISBN 978-86-7025-860-0

© Српска академија наука и уметности, 2020.

Издавање ове монографије потпомогнуто је средствима Секретаријата за културу
Града Београда и Дунав осигурања.

ВЛАДАН ЂОРЂЕВИЋ
ЖИВОТ, ДЕЛО, ВРЕМЕ

СРПСКА АКАДЕМИЈА НАУКА И УМЕТНОСТИ

САДРЖАЈ

7 | Реч уредника

ВЛАДАН ЂОРЂЕВИЋ: ЖИВОТ И ДЕЛО

13 | Радоје Чоловић, Владимир Кањух, *Академик Владан Ђорђевић: животи, дело, време (1844–1930)*

ВЛАДАН ЂОРЂЕВИЋ: МЕДИЦИНА

57 | Радоје Чоловић, *Владан Ђорђевић у хирурџији*

73 | Радоје Чоловић, *Владан Ђорђевић и српски војни саниџеџије*

87 | Снежана Вељковић, Радоје Чоловић, *Владан Ђорђевић на челу Саниџеџијској одељења Министарства унутрашњих дела*

109 | Радоје Чоловић, *Владан Ђорђевић – оснивач Српској лекарској друштва, Српској друштва Црвеној крсти и Првој београдској друштва за ђимнастику и борење*

ВЛАДАН ЂОРЂЕВИЋ: ИСТОРИОГРАФИЈА

141 | Мира Радојевић, *Полиџички лик и делаџности Владана Ђорђевића*

ВЛАДАН ЂОРЂЕВИЋ: КЊИЖЕВНОСТ

185 | Љиљана Костић, *Књижевно дело Владана Ђорђевића*

249 | Литература

255 | Напомене

275 | Скраћенице

ИЗ АРХИВА СРПСКЕ АКАДЕМИЈЕ НАУКА И УМЕТНОСТИ

279 | Мирослав Јовановић, *Из џрађе Архива САНУ о Владану Ђорђевићу*

ВЛАДАН ЂОРЂЕВИЋ: БИБЛИОГРАФИЈА

303 | Гордана Лазаревић, *Изабрана библиоџрафија радова академика Владана Ђорђевића*

РЕЧ УРЕДНИКА

Владан Ђорђевић је једна од најистакнутијих личности Србије друге половине 19. и почетка 20. века, када се српски народ налазио у једном од најтежих времена у својој историји.

После пропасти Првог српског устанка и још једног неуспелог покушаја да се силом оружја ослободи из вишевековног ропства под османском влашћу, српске вође на челу са Милошем Обреновићем схватиле су да се из канџи умирућег царства Србија може ослободити само мудрошћу, стрпљењем и лукавством.

Међународне околности за Србију биле су неповољне. Због вишевековне ирационалне русофобије, која у пуној мери траје и данас, западне силе су подржавале Османско царство, са главним циљем да се Русији онемогући излаз на топла мора. Срби, које су оне доживљавале као Мале Русе, били су остављени на милост и немилост „болесника на Босфору“. С друге стране, Русија, у коју су Срби гледали са надом, после Кримског рата и тешких услова мира које су јој наметнуле Енглеска и Француска, била је и сама у тешком положају. Аустрија, односно Аустроугарска и Немачка, виделе су Балкан и српске земље као пут за продор на исток. У тој комбинацији интереса великих сила, Јован Ристић и кнез Милан Обреновић су најмање зло видели у аустроугарским претензијама на Балкану, јер је у њима Србија имала какве-такве изгледе на стицање самосталности, макар и на веома суженом простору. То је био разлог што су се у име Србије одрекли права на самостално вођење спољне политике, што је резултирало изненађујућом подршком Аустроугарске Србији да на Берлинском конгресу стекне независност.

Стање у земљи било је крајње тешко. Ратарство, а нарочито сточарство, биле су главне привредне гране. Извоз стоке у Аустрију, односно Аустроугарску, био је основни извор спољнотрговинских прихода. Више од 95% становништва живело је на селу у врло лошим хигијенским приликама. Животни век је био кратак а смртност деце, посебно у првој години, била је огромна. Заразне и венеричне болести, туберкулоза и паразитарне болести биле су веома распрострањене.

Због малог броја лекара и, у то доба велике беспомоћности медицине уопште, здравствена служба је била мала нада за оболеле. Зато није чудо што је народ најчешће спас тражио прво код народних лекара и врачара. Постојала је и стална опасност од уношења куге, колере и великих богиња из Турске, од којих су карантини били једина

заштита. Комуникације су биле у јадном стању и до изградње железничке пруге до Ниша 1884. године, мезулански превоз био је основни вид транспорта људи.

И у таквим околностима, посебно у другој половини 19. века, појавила се интелегенција, коју су чинили млади људи, који су након школовања у гимназијама и на Лицеју, односно Великој школи, путем непристрасног избора, као државни питомци слати на европске универзитете, са којих су се враћали у домовину, у којој су сањали обнову независности и просперитет.

У таквим околностима у Србији појавио се и др Владан Ђорђевић, човек великих личних способности и готово невероватне радне енергије, жељан да се, по својим најбољим убеђењима, до крајњих граница, на начин како је мислио да је најбољи, жртвује за напредак земље и народа. У тим тешким и често немирним и смутним временима био је прави горостас у нашој историји, чије ће заслуге и доприноси тешко икада бити потпуно сагледани и потврђени.

Владан Ђорђевић је био један од свега неколико Срба пореклом из Србије који су пре 1870. године завршили студије медицине, први школовани хирург у Србији и први Србин лекар, аутор неколико научних радова из хирургије, чија је вредност осведочена објављивањем у водећем хируршком часопису тог времена и бројним цитирањима у литератури. Са успехом је први извео око две стотине операција у Србији, написао је и превео неколико дела из медицине, посебно из хирургије, извршио реформу српског војног санитета, написао прве уџбенике из војне медицине, и у вазалној кнежевини Османског царства основао другу у Европи катедру војне хигијене. На челу Санитетског одељења Министарства унутрашњих дела створио је модерно санитетско законодавство и путем *Народної здравља*, започео промоцију хигијене као нове медицинске науке која је обећавала могућност превенције болести. Основао је Српско лекарско друштво, једно од најстаријих лекарских друштава у Европи, покренуо је и уређивао његов часопис *Српски архив за целокујно лекарство*, основао Српско друштво Црвеног крста, једно од првих петнаест друштава у Европи и Друштво за гимнастику и борење, из којег су израсли, Соколски покрет и „Душан Силни“.

Владан Ђорђевић је био и књижевник који је од ђачких дана и током читавог живота писао приповетке, историјске романе, путописе и преводио са грчког и француског. Основао је и финансирао, а око 25 година и уређивао часопис *Ошацибина*, један од најбољих часописа у Србији тог времена.

Био је и велики друштвени радник, председник Одбора београдске општине, министар у влади, дипломата у Грчкој и Турској, па и у Аустрији, а у тешким временима економске и друштвене кризе и острашћених партијских борби, у којима су партијски и лични интереси често били важнији од државних и националних, био је на челу краљевске владе, покушавајући да проблеме решава на начин који је сматрао најбољим за народ и државу.

Владан Ђорђевић је био велики патриота, што је доказао борећи се у српско-турским ратовима и у српско-бугарском рату. Вођен искључиво интересима народа и државе, објективно је написао *Историју српско-бујарској раиша*, иако је знао да ће на себе навући

гнев најмоћнијих људи Србије. Стар и болестан, у балканским ратовима и у Првом светском рату за Србију се борио дипломатијом, пером и пркосом.

Ова књига је наш покушај да се, колико-толико, у унапред дефинисаном обиму, осветле доприноси Владана Ђорђевића Србији, за коју се борио на начине за које је сматрао да су за њу најбољи и најкориснији. Књига је израз најискренијих и најбољих намера аутора и Српске академије наука и уметности да, колико је било у нашим моћима, укажемо на вишеструке доприносе др Владана Ђорђевића Србији у тешком времену у којем је живео и радио.

Радоје Чоловић

ВЛАДАН ЂОРЂЕВИЋ И СРПСКИ ВОЈНИ САНИТЕТ

Радоје ЧОЛОВИЋ

Српска академија наука и уметности

Током боравка у пруском војном санитету (1870/71), др Владан Ђорђевић је имао прилику не само да се упозна са збрињавањем ратних рањеника и болесника и да у њему лично учествује, већ и да проучава поверљиве инструкције за пољску санитетску службу пруске војске и организацију њихове целокупне ратне санитетске службе и да, са дозволом надлежних, са немачког преведе *Организацију пруској војној санијетџи*. Чим је завршио службу у Немачкој, отпутовао је у Крагујевац и влади предао превод „*као грађу за евентуалну реформу српској војној санијетџи*“. Ускоро је (1, 8. и 16. јуна 1871) из Беча написао три *Војно-лекарска писма*. У првом је описао организацију („државне“) помоћи на бојном пољу, војишној и дубокој позадини, у другом је писао о улози „приватне помоћи“ у збрињавању ратних рањеника и болесника и у трећем је дао детаљна упутства из ратне хирургије. Књигу писама издало је Министарство војно (1872)⁶⁴⁻⁷¹.

На залагање генерала Јована Белимарковића, указом од 25. новембра 1871. године, узет је у војску и у чину војног лекара „вторе класе“ постављен је за шефа Хируршког одељења Војне болнице у Београду, а убрзо и за наставника „болничке чете“. У то време, у Србији није било уџбеника за едукацију болничара. Током релативно кратког курса, будуће болничаре морао је научити о свему што их у рату очекује. Тако, на пример, да би их научио како да зауставе кривљење, морао их је научити шта је крвоток, који су његови

Владан Ђорђевић са питомцима XI класе Артиљеријске школе Војне академије

Владан Ђорђевић 1872. у војној униформи

органи и како функционише. Да би то могли разумети, пред њима је радио вивисекције животиња, показујући им органе за крвоток и како он функционише. Из предавања болничарима настала је књига *Болничарска служба* (1874), коју је Министарство војно издавало више пута, тако да је више од 40 година служила за обуку болничара^{72,73}.

Када је министар војни све старешине Народне војске позвао у Офицерску школу, Владан је био одређен да им држи предавања из војне хигијене. Како су се предавања допала официрима, био је постављен за професора тог предмета на Војној академији. Била је то друга катедра војне хигијене у Европи (прву је основао др Парк у Енглеској). По књигама др Парка, једног лекара из Аустрије, а највише по књигама немачких лекара Рота, Лекса и Кирхнера, Владан је написао књигу *Начела војне хигијене* (1874).

У то доба, српски санитетски официри били су подређени другим официрима, чак и онима са знатно нижим чиновима. Захваљујући блиском односу са кнезом Миланом, чији је лични хирург био, Владан је успео да се по први пут у Србији створи санитетски официрски кор са униформама и свим правима санитетских официра, што је потврђено Законом од 29. јануара 1875. године⁷⁴.

Са руским добровољцима. Први ред здесна налево: генерал Черњајев, пук. Шредер, др Владан Ђорђевић. Други ред: ађутант Лаврентијев, барон Матеји, Дејан Субботић (брат др Војислава Субботића) и Алабин.

Године 1876, док је био на дужности деловође у Санитетском одељењу Министарства војног, на основу његовог превода *Организације војног санитета у руске војске*, који је влади доставио у пролеће 1871. године, комисија, у којој су поред њега били потпуковник Калинић и мајор др Тајсић, израдила је *Устројство и упућивање за службу српској војној санитету стварајући и народне војске у мирно и ратно доба*, на основу кога је, ранији француски модел организације који је инаугурисао Монден, урађена реформа српског војног санитета по немачком моделу. За ново „Устројство“ из буџета је награђен са 100 ћесарских дуката⁷⁵.

На почетку Првог српско-турског рата (20. јуна 1876), постављен је за начелника санитета Јужноморавске дивизије са седиштем у Ђуприји, а усред рата за начелника санитета Сједињене моравско-тимочке дивизије, којом је командовао руски генерал Михаил Черњајев. Пошто се, због тешких услова мира, наметнутих јој од Енглеске, Француске и Турске после Кримског рата, Русија није смела директно мешати у рат, Черњајев је у помоћ Србији могао довести само добровољце, међу којима и већи број лекара и болничара. Током рата, др Владан Ђорђевић је испољио добре организаторске и административне способности. Са организацијом санитетског збрињавања у том рату није био задовољан. Анализирајући пропусте у организацији збрињавања рањеника, писао је да је „у рату било 150 доктора медицине и хирургије, 49 лекара и врачева и 157 апотекара“, те да се „са толиким санитетским персоналом цела српска војска могла тако снабдевати, да јој војни санитет функционише као прајски“⁷⁶⁻⁸³.

После битке на Шуматовцу, главнокомандујући Черњајев га је унапредио у чин потпуковника, а када је 17. октобра 1876. године рат завршен, унапређен је у чин санитетског пуковника, чему су се успротивиле његове старије колеге, а нарочито кнегиња Наталија, која је поцепала указ о унапређењу и кнезу Милану, наводно притом на француском, рекла: „Учините га генералом да се то једном заврши“. Уместо унапређења, кнез Милан га је одликовао Орденом Таковског крста око врата, који је до тада добио само генерал

Черњајев. Под поменутиим притисцима, кнез Милан га је сменио са положаја у војном санитету, што му је саопштио у писму у коме га је скоро молио да ту дужност напусти⁸⁴.

Кад је „због неспособности“ смењен др Филип Тајсић, Владан је постављен за начелника Санитета Врховне команде. Почео је одмах да припрема војни санитет за Други српско-турски рат. За кратко време, успео је да унапреди организацију санитета српске војске. Недостатак у санитетском материјалу је надокнађен путем помоћи из иностранства и заузимањем турског санитетског складишта у Нишу. Санитетско збрињавање у овом рату било је боље, рањеници су помоћ добијали у току првог сата од рањавања а санитетска евакуација се одвијала брже и ефикасније. Наредбом Врховне команде од 10. јануара 1878. године, донетом на његов предлог, формирана је велика нишка болница код Ђеле-куле са око 1.000 постеља, за чијег је управника постављен. Кад га је кнез Милан одликовао Орденом Таковске звезде са мачевима, који су добијали команданти дивизија, успротивили су се други кандидати за орден и његове колеге, а нарочито кнегиња Наталија^{85,86}.

Са завршетком рата завршило се његово прво ангажовање у српском војном санитету. По завршетку рата, закључења мира и проглашења независности Србије, из војске је премештен за начелника Санитетског одељења Министарства унутрашњих дела.

Поново је активиран у чину санитетског пуковника и постављен за начелника Санитета Врховне команде у рату са Бугарском 1885. године. Нехат и слаба припрема за рат свуда су створили хаос, па и у војном санитету који је затекао готово без икакве спреме. Својом изузетном енергијом и организаторском вештином донекле је поправио његово јадно стање. Као и у српско-турским ратовима, и у овом рату морао је да се бави организацијом, па је, иако је био шеф војног санитета, морао на коњу „јурити од бојишта до бојишта, од једне пољске болнице до друге, да организује рањеничке транспорте до пољских и резервних болница“, тако да је и тада имао „мало прилике да оперише“. У том рату, дозвољен је транспорт санитетске помоћи, који је преко Србије из западних земаља, највише из Немачке и Аустроугарске био упућен Бугарској.

Када је после примирја поднео рапорт у коме је критиковао хаотично стање наше војске и војног санитета у том рату, наређено му је да преда дужност санитетском пуковнику др Михаилу Мики Марковићу. Овом сменом заувек се „растао са војним санитетом у коме је, од како постоји остао најистакнутија личност и највећи радник на његовој реформи и развоју“.

Догађаје у том рату описао је у књизи *Сливница*, која је доцније у проширеном и прерађеном издању објављена у две књиге под називом *Историја српско-буџарској рата*. У њој је оштро критиковао пропусте санитетске службе. Чак је написао да „Управа војног државног санитета, која је имала онако горка искуства из два српско-турска рата 1876, 1877. и 1878. године и која за седам година мира не спреми тако рећи ништа за санитетску спремину своје војске за случај рата, она није само морално одговорна, она би требало да одговара и сасвим друкчије“. „Тих 100 штампаних табака писао је крвљу и сузама“, надајући се да „горка истина дејствује на народе као горки кинин у извесним болестима појединаца“. Очигледно се преварио, јер је са тим „немачким“ трудом стекао „једно 800 личних

непријатеља“, више него што их је имао због свих својих других дела. Када је књига, за краља Милана и генералштаб пуна непријатних чињеница, била објављена, краљ Милан је својеручно против њега написао тужбу „због издавања државних тајни“, тражећи да „буде осуђен на пет година затвора и губитак свију чиновничких права“ али су „судови нашли да Србија нема Закон који забрањује писање историје те да нема по чему да му се суди“⁸⁷⁻⁹³.

Публикације из војне медицине по годинама издавања

Ђорђевић је аутор неколико првих уџбеника и дела из војне медицине у Србији, од којих су нека од капиталног значаја. Тиме је поставио чврсте темеље српске војномедицинске литературе. Поред тога, превео је *Ландсбергерову рајну хируршку технику*, која је, као најбоље дело те врсте, победила на конкурс у Немачкој.

1. *Војно-лекарска писма*. Министарство војно, Београд, 1872.

Књига је настала на основу три писма која је 1, 8. и 16. јуна 1871. послао из Беча. У њима је изнета организација збрињавања рањеника и болесника у француско-пруском рату 1870/71. године, која је обухватила, како организацију ратне санитетке службе на бојном пољу и организацију санитетских формација и стручну санитетску службу у њима, тако и ратну санитетску службу у позадинским санитетским установама које су водила „друштва приватне помоћи“ и тадашње начине хируршког лечења ратних повреда и хигијенска упутства. Притом, он предлаже шта би у Србији требало одмах почети да се ради како у евентуални рат војни санитет не би ушао неспреман.

Увидевши да ни у пруском ратном санитету све не функционише како би требало, у првом писму од 1. јуна 1871. он пише: „Често ме је, у сред мојих студија на путовању од једне ратне болнице до друге штрећнула мисао: да како ли ће код нас бити кад и код Немаца спрема не поклапа сваку потребу? Они имају тако много и непрегледно богатство у људима и средствима, они су имали толико прилика да науче шта и како треба спремити, па опет, час фали овде, час онде. Ја шта ли ћемо ми јадници?“, па наставља, „пошто се мало оријентовах у тим питањима, која за мене беху сасвим нова, пошто

Војно-лекарска писма, издање Министарства војног, 1872. године

проучих шта су радили остали народи у Европи и Америци у разним великим ратовима и упоредих са овим што сам код Немаца на делу видео, у мени се искристалисало убеђење да можемо без бриге бити за наше рањенике и болеснике, само ако одмах сместа почнемо спремати што треба, ако одмах почнемо прикупљати и организовати нашу малену лекарску снагу“. Знајући да су „наше слабе тачке“ оскудица у лекарима и оскудица у смештајним приликама, он пише: „Ваља да се спремимо да можемо сместити и лечити 15.000 рањеника и болесника“, па се пита, „ко и где да их лечи?“. На стотину лекара и лекарских помоћника колико их је укупно било у Србији, рачунао је да „из аустријске Србије можемо рачунати на 45 лекара и 49 медицинара старијих година; од хрватских, словенских и бугарских лекара да ће нам притрчати у помоћ, које из братске љубави, која за добру плату још 50, те би било око 250 лекара и лекарских помоћника“, као и да би се „нашао и који странац, те би потреба у лекарима била донекле задовољена“. Како ни међу њима ни међу српским војним лекарима „неће бити много хирурга специјалиста, а још мање таквих, који су имали прилике да практикују ратну хирургију“, држао је „да би било практично кад би се још у мирно доба израдио и штампано кратак преглед лекарског посла на бојном пољу, на завојишту, у ратним и резервним лазаретима; скуп најновијих искустава о примарним и доцнијим ампултацијама и ресекцијама главних удова и зглобова, о најпрактичнијим завојима, о транспортима“, а што „обично не занима лекаре који лече само рецептима“. За побољшање „смештајних прилика“ заложио се да се одмах почне са подизањем нових болница по павиљонском систему.

У другом писму од 8. јуна 1871. залагао се за благовремено окупљање и подучавање волонтера, да би се умањиле негативне последице недостатка у санитарским кадровима, па је писао о „приватној помоћи ратним рањеницима и болесницима“. „Ја сам у прајским лазаретима видео као просте нудиље жене прајских принчева, министара, највећих ‘благородника’“. „У одељењу професора Есмарха у Берлину видео сам као просту нудиљу жену војног министра Роана, жену канцелара Бисмарка и друге. Па када је то могуће у земљи са 1000-годишњим сталежним предрасудама, зашто не би ишло у земљи, у којој нема никаквих других разлика до по личној вредноћи и поштењу?“ Залагао се за благовремену припрему и чување санитарског материјала и његов распоред, тако да се најбрже може доставити санитарским формацијама, јер ће се онда „зацело врло много труда и времена уштедети, а то су ствари, које баш у рату ваља још више него обично штедети и да у невољи не изгубимо главе“.

У трећем писму од 16. јуна 1871. детаљно је разматрао упутства у ратно-хируршком раду и хигијенске поуке. У том делу ни његове препоруке нису сасвим одређене јер је у тадашњој медицини било много нејасноћа и недоумица. Он је још за време студија и специјализације хирургије видео да се примењују различите методе, при чему је свако веровао да је његов метод најбољи, па каже:

„Ако ме сад питаш чиме ваља да се превијају ране?, ја ћу ти одговорити питањем: која је вера најбоља? Колико школа медицинских, толико метода, а колико ђака из тих

школа уђе у праксу, готово толико модификација има. Године 1869. све ране у свим хируршким одељењима бечких болница, где је год могуће било превејане су Листеровом пастом (*Acidi carbolici* и *Olei Lini* у сразмери 1:6) и при томе је било главно начело, ни пошто да рана не дође у додир са атмосферским ваздухом; јер у њему је сваки отров за ране, он је узрок ерисипелу итд. Не прође ни година дана а тај исти Листер оглашује, да тек сад више нема пиохемијех у својој болници, откако сваку рану испира раствором хлорног цинка (1:12 делова воде). Мој професор Билрот је ране превејао са раствором калкалије хлорате (1:2), али то само оне ране, које не може оставити сасвим откривене, јер он ампутационске и ресекционске ране никад не превеја ничим. Он баш, дакле, жели да ране дођу у додир са атмосферским ваздухом и мило му је, ако све нов и нов ваздух ћарлија по рани, јер вели, да тако не може бити никакве стагнације гноја у рани, те не може у њој трунути, нити је тровати; зато само нека се ваздух обнавља како ваља у болесничким собама.“

И током рада у пруском војном санитету Владан је имао прилике да види разне методе лечења рана, укључујући и примену антисептичких средстава. Ни немачки хирурзи нису имали јединствен став којим антисептичким растворима третирају ране којим би се смањио ризик од инфекције. Спровodeћи и размештајући рањенике по ратним болницама дуж Рајне, сви су га уверавали да је њихова метода најбоља. Наводи и пример ратне болнице код Сарбрикена, где су све ране превејали врло концентрованим раствором карболне киселине која је стварала оједе око ране.

Владан је користио сваку прилику и да лично процени вредност различитих метода. Дошао је до закључка да „рана зарашћује и без наше помоћи“, да ратне прилике „изискују да се ране морају завојем покрити, али тако да завој ни најмање не смета слободном отицању гноја из ране, да не прља рану и њену околину“ и да је „за упијање гноја и разних секрета у опште најподеснија коврцаста чешљаница, која треба само да се чупа из чистог старог платна и то чистим прстима“.

Исцрпно је изложио и своје ставове о лечењу прелома дугих костију екстремитета и великих зглобова, који су били узрок велике смртности и инвалидитета. Сходно искуствима појединих великих хирурга тог времена у примени ампутација екстремитета и ресекцији већих зглобова, и упоређујући их са искуствима и резултатима Лангенбека и Билрота и својим искуствима из пруског војног санитета, дао је и неке практичне препоруке нарочито у вези са ампутацијама екстремитета. „Где год могнем ја ћу у првих 24 сата оперисати, чим се убедим, да се екстремитет може спасити, а да се цео живот не метне на коцку“. У оно време ово гледиште на ране ампутације било је тачно с обзиром на непознавање бактериологије и антисептике. Осврнуо се и на преломе, нарочито великих костију и повреде великих зглобова, чија је смртност код ратних повреда била велика. Као Лангенбек и Билрот, био је поборник Лангенбекове потпериосталне ресекције зглобова.

Инсистирао је „да све буде чисто на рањенику, на његовој постељи и његовој соби“, јер и „највећа педантерија може само да користи“⁹⁴.

2. *Војно-лекарска стайисџика*. Српски архив за целокупно лекарство, 1873, књ. 1, стр. 93–122.

У књизи која је најпре штампана у *Српском архиву за целокупно лекарство*, а касније као самостално издање Министарства војног, приказао је врло неповољне податке о боловању и умирању у српској војсци у мирно доба у периоду од 1841. до 1870. године, у коме је озбиљно боловало 80.263 војника који су морали бити лечени у болници, што значи да је у просеку скоро сваки војник био хоспитализован четири пута. Умрло је 2.763 војника, што је било значајно више него у армијама Русије, Аустрије, Француске, а нарочито Пруске. У књизи је настојао да убеди српске несанитетске официре да је сузбијање оболевања и смањивање стопе умирања и њихов, а не само задатак војних лекара.

Изнео је убедљиве податке да се већина оболевања и умирања могла спречити сразмерно лако спроводивим, ефикасним и јефтиним мерама јер „ништа толико не кошта скупо, као боловање у војсци“. Многе од болести војника нису доводиле само до смрти, већ је код преживелих долазило и до инвалидитета. Када се то сабере, постаје јасно како је велики ризик по младог регрута представљало позивање на одслужење војног рока.

У ратно доба оболевања и умирања војника повећавају се не само од ратних повреда. У недостатку ратних искустава српске војске, бројкама је показао да су у европским армијама, боловања и умирања од болести које су се могле спречити била знатно већа од умирања од ратних повреда. Књига се наставља преводом Киршнеровог (Kirschner) уџбеника *Војне хиџијене* (1869) у коме се каже „да сви војници куд и камо више болују и умиру од обичних болести, него од рана у след убојног оружја, па и то не само за време дугогодишњег мира, него и у време свију ратова“ и да су често „епидемије решиле излазак (исход – наша примедба) каквога рата више него оружје, збрисавши с лица земље читаве војске...“⁹⁵.

3. *Болничарска служба*. Министарство војно, Београд, 1874.

Убрзо након доласка на место шефа Хируршког одељења Војне болнице, ова установа је постала мала хируршка клиника. Владан је постављен и за наставника у „болничарској чети“, за чије је полазнике убрзо написао књигу *Болничарска служба*. Она је била тако добро илустрована и свеобухватна да је без озбиљнијих допуна доживела неколико службених издања и неколико наредних деценија служила за обуку болничара, како у војном тако и цивилном санитету.

Књигу је започео апелом полазницима на родољубље, указујући да служба у народној војсци није „кулук“ већ дуг према отаџбини, да од болничарског знања могу имати само користи у приватном и грађанском животу, и писао је о врлинама које добар болничар треба да има. У књизи се даље говори о служби у болници, почев од пријема болесника, преко правилне припреме болесничке постеље, до важности целодневног надзора („страже“) над болесницима, о томе колика је важност чистоће болесничких соба и о оном што ће болесник пити и јести. Даје основне податке о знацима промена болести набоље или нагоре и на шта при том болничари треба да пазе, говори о лековима и помоћним лековитим средствима, објашњава у каквим се облицима могу налазити лекови и како се дају,

Војно-лекарска стѣйаистѣика,
штампана у Срѣиском архиву
за целокујно лекарствѣво

Књига Болничарска служба,
Министарство војно, Београд,
1874. године

о методама неге, посебно коже болесника, о важности проветравања болесничких соба, о осветљењу, о топлоти у собама и купатилима, о томе како се и којим средствима врши дезинфекција болничких просторија, укључујући и хигијенске, описују дужности болничара код умирућих, поступке са умрлим и дужностима болничара при обдукцији лешева. Да би болничари могли да разумеју своје дужности код рањеника и болесника, у другом делу књиге, на начин схватљив лаицима, излаже најнеопходније анатомске податке о људском телу, и како поједини органи функционишу. Трећи део књиге говори о повредама и ранама уопште, а нарочито о ратним, о ранама на појединим деловима тела, о изгоретинама, убојима, „уштукнутим“, „уганутим и ишчашеним зглавцима“, о преломима костију уопште, и о преломима појединих костију, као и о првој помоћи код појединих повреда.

Четврти део књиге говори о завојима, о материјалима који се могу користити за завоје и о техници постављања завоја на појединим деловима тела.

Пети део се односи на службу болничара на бојном пољу, извлачење рањеника, распоред болничарских (носилачких) патрола до првог завојишта, методе имобилизације и транспорта, при чему је, будући да српска војска није имала довољно стандардних средстава за имобилизацију, тежиште стављено на импровизирана средства за имобилизацију. Описао је и како се сељачка кола могу прилагодити за транспорт рањеника, како се поставља кров за таква кола, како се рањеник на њих поставља и како се на са њих спушта итд.

У шестом делу говори се о помоћи у изненадним разболевањима и опасностима по живот, као што су обилно крвављење, повраћање, тровање „јаким отровима и онима који опијају“, како помоћи код колере и других опасних заразних болести, код поремећаја свести, код можданог удара („капље“), гушења, пада са висине, сунчанице, дављења, смрзавања, удара грома и сл.⁹⁶

4. Начела војне хигијене. Министарство војно, Београд, 1874.

Припрема предавања и писање уџбеника за предмет *Војна хигијена* нису били лаки, јер за време његових студија на Бечком универзитету чак ни катедра за хигијену није постојала, а камоли катедра за војну хигијену. У то време, само је др Парк у енглеској војној академији био основао Катедру војне хигијене и написао уџбеник за тај предмет, тако да је катедра коју је Владан основао била друга у Европи. Срећом, и један аустријски лекар је написао *Gesundheitsdienst im Krieg und Frieden*, а немачки војни лекари др Пот, др Лекс и др Кирхнер написали прве књиге из војне хигијене, тако да је на основу њих Владан могао написати своја предавања слушаоцима Официрске школе, доцније и Војне академије, која је ауторизовао, а 1874. године Министарство војно објавило под насловом *Начела војне хигијене*.

У књизи се најпре указује на важност војне хигијене и зашто је потребно да је официри уче. Анализом званичних података српске војно-санитетске службе за 30 година који се односе на главне групе разболевања и умирања у гарнизонској служби у мирно доба и њиховим поређењем са мирнодопским губицима других европских армија, показао је да су разболевања и губици у српској војсци били неупоредиво већи и бројкама је показао колико је војника могло бити спасено да је у нашој војсци војна хигијена практикована.

Пошто српска војска до тада није имала сопствених искустава у ратовима, за приказивање повећаних размера боловања и умирања до којих у војсци долази за време рата, користио је статистичке податке из ратова пруске, енглеске, француске, руске, америчке, белгијске, италијанске, данске и португалске војске.

У књизи је даље писао о утицају атмосфере, светлости, топлоте и хладноће, ваздуха и др. на здравље војника.

У четвртном предавању говорио је о војничким становима, и то најпре сталним, објашњавајући зашто је у једној кући живети здраво а у другој нездраво, описао је касарне, грађанске куће у које се често војска мора сместити, зборишта, стражаре, затворе („апсане“), и казамате, да би на крају навео основна правила како се утврђује да ли су стални војни станови добри за смештај војника или не.

У посебном предавању говорио је о „становању“ војске у логорским условима и анализирао шта све за хигијенски сигуран смештај војске треба обезбедити у логорима од шатора и у колибама. Указао је да најпре треба утврдити да ли је земљиште „здрово“ или „нездрово“ за привремени смештај војске и како га треба испитати пре него што се војска на њему настани и набројао војно-хигијенска

Начела војне хигијене, Министарство војно, Београд, 1874. године

правила за избор места за постављање војничких логора, затим како се неко непогодно („неудесно“) земљиште може прилагодити за постављање логора, да би се на њему војска без опасности по здравље могла настанити. Нарочиту пажњу обратио је на снабдевање водом, и изложио основна хигијенска правила о води. Писао је о количини воде коју је неопходно обезбедити према величини војне јединице која логорује и према броју грла стоке коју поседује, како се мери количина воде у потоцима, изворима и бунарима, набрајао правила за тражење воде, затим како се испитује да ли је вода добра за пиће и како се вода може пречистити да би се могла пити.

Дао је упутства како у логору треба сместити коње, касапнице, хигијенске објекте, како треба чувату чистоћу воде и чистоћу логора уопште, и шта треба радити кад се у логору појави каква болест.

У књизи се говори и од чега зависи војничко здравље, о утицају атмосфере, светлости, високих и ниских температура, објаснио је како треба поступати са смрзнутима, шта је ваздух, како се квари и како се вентилацијом обнавља.

У одељку о *чистоћи њела* и војничкој *храни* детаљно је објашњавао како се безбедно припрема храна за војску, какав је утицај разних пића и зачина, колико је хране по врстама и количини неопходно обезбедити за очување здравља војника, који су војнички оброци погодни за које доба дана и године, итд.

Посебно предавање односи се на чистоћу војничке одеће, на утицај тежине оружја, пртљага и војничке опреме на војничко здравље, итд.

Девето предавање говори о војничком вежбању, о утицају вежбања на здравље, о хигијенским правилима при вежбању, о смотрама и парадама, стражарењу, припреми за марш, кад треба полазити на маршеве, какве се болести могу јавити током марша, колико се на дан сме марширати, а колико треба војска да се одмара и шта треба радити кад се стигне на коначиште.

Књига се завршава расправом о регруту, његовом животу у касарни, правилима распореда војничког времена у мирно доба, и о припреми војника за борбу и рат.

На крају се говори о разлици између лаких и тешких рањеника и поступцима са једним и другим, и завршава са упутством како треба поступати с рањеницима непријатеља и ратним заробљеницима а како са свим погинулим на бојишту, будући да је то веома важно за спречавање могућих заразних болести.⁹⁷

5. *Историја српској војној санијетиа*

Историју српског војног санитета др Владан Ђорђевић је написао „једино за љубав наше војске, која треба да постане не само дика него и поуздана залога сјајније будућности српскога народа“, и то понекад „крвљу и сузама, надајући се да горка истина дејствује на народе као горки кинин у извесним болестима појединаца“. То капитално дело састоји се од четири књиге.

У **првој књизи**, коју је издало Министарство војно 1879. године, изнета је историја српског војног санитета за првих 40 година његовог развоја, од 1835. до 1875. Књигу

Историја српској војној санијети,
књ. прва

Историја српско-бујарској рата,
допуњено издање Коларчеве
задужбине (1908)

је написао на сопствену иницијативу, а након молбе министру војном Сави Грујићу од 18. марта 1877. године. Ову књигу је сматрао „главним делом свих својих књижевних покушаја“. Да би написао ову књигу морао је претражити архиве Министарства војног и Министарства унутрашњих дела и прегледати преко 20.000 разних докумената. Када се узме у обзир да је дело написано на 816 страна, да има детаљан регистар на 34 стране и да је у ондашњим условима написано за годину и по дана, оправдано се поставља питање како је др Ђорђевић уопште успео да га заврши, када се зна да је у то време био ангажован на бројним другим пословима, између осталог и на обимном послу припреме законских предлога за ново санитетско законодавство. Ово дело, по речима рецензента др Саве Петровића и др Аћима Медовића, „поред потпуне историје нашег војног санитета представља и историју развитка саме наше војске“.⁹⁸

У другој књизи, која је изашла у едицији Српског архива за целокупно лекарство 1893. године, обрађена је историја војно-санитетске службе у Првом српско-турском рату 1876. године и у њој је изнета грађа до првих битака.⁹⁹

У трећој књизи, која је такође штампана као издање Српског архива за целокупно лекарство 1880. године (631 страна, 7 таблица и 2 пројекта), која је израђена уз сарадњу др Лазара Докића, Јосипа Холеца и осталих санитетских официра и лекара српске војске у том рату, изнета је историја српског војног санитета у Другом српско-турском рату 1877/78. године. Књига се завршава препорукама како би на основу искустава у оба српско-турска рата требало реорганизовати српски војни санитет.¹⁰⁰

У четвртој књизи *Историје српској војној санијети*, која је такође изашла као издање Српског архива за целокупно лекарство 1888. године (564 стране), Владан Ђорђевић

је приказао историју пољске војно-санитетске службе у српској војсци за време српско-бугарског рата 1885. године. У издању Коларчеве задужбине 1908. године штампано је проширено и допуњено издање *Историје српско-бугарској рајна* у две књиге. У рецензији о тој Владановој књизи, генералштабни мајор Пешић је написао: „Кад би се из овог дела издвојили белетристички украси, који само доприносе интересантности књиге, оно што би остало, саставља само по себи праву и потпуну генералштабну историју овог рата“.¹⁰¹

Целокупно дело *Историја српској војној санијетџа* обухвата 2.354 странице и представља, не само историју српског војног санитета, него и историју српске војске и ратова које је она водила у XIX веку. Како каже М. Велимировић, и у овом делу Владан Ђорђевић је био „објективан, истинит и занимљив, иако је у историју уносио романтику, а у романе историју“.¹⁰²

6. Ландсбергерова рајна хирушка џехника је Владанов превод књиге *Handbuch der Kriegschirurgischen Technik* (*Приручник рајне хирушке џехнике*) Јозефа Ландсбергера, Српска државна штампарија, Београд 1877.

Још је у *Војно-лекарским џисмима* из времена службе у пруском војном санитету Владан изразио бојазан да „међу српским војним лекарима неће бити много хирурга специјалиста, а још мање таквих, који су имали прилике да практикују ратну хирургију“, па је држао „да би било практично кад би се још у мирно доба израдио и штампано кратак преглед лекарског посла на бојном пољу, на завојшту, у ратним и резервним лазаретима, скуп најновијих искустава о примарним и доцнијим ампутацијама и ресекцијама главних удова и зглобова, о најпрактичнијим завојима, о транспортима, једном речју о свему што обично не занима лекаре који лече само рецептима“. У то време није било јединственог става у лечењу рана и прелома великих костију и зглобова, иако је код отворених повреда доминирао радикални став да одмах треба вршити ампутације. Због страха од „општег тровања“ организма, од кога се практички увек умирало, мањи број хирурга је покушавао спасавање екстремитета.

После француско-пруског рата 1870/71. године, дошло је до поплаве дела из ратне хирургије у којима су изношене различите, често збуњујуће препоруке како поступати са ратним повредама, тако да се осећала прека потреба за једним краћим и јасним приручником. Немачка царица Аугуста, заштитница свих немачких

Јозеф Ландсбергер (1848–1933)

Владанов превод
Ландсбергерове књиге *Handbuch der Kriegschirurgischen Technik*
(Приручник ратне хируршке
технике)

„друштвава приватне помоћи ратним рањеницима и болесницима“ расписала је конкурс, понудивши велику награду за писање књиге „у којој би војни лекар могао наћи савета у свима питањима која га се тичу, која би га оријентисала у целој ризници добијенога искуства, у којој би нашао укратко свих „десет заповести“ ратне хирургије, у којој би се нарочито говорило о ономе што је суштаствено, главно, што се опробало као најбоље, али да се опет не изгуби сасвим из вида оно што је мање добро, ал’ у рату једино могуће“. Укратко, та „књига, намењена за џеп војног лекара, треба да буде извод из целе његове књижнице“.

На конкурсy је победио Ландсбергеров *Handbuch der Kriegschirurgischen Technik* (Приручник ратне хируршке технике), који је издат у Тибингену 1875. године. Владан Ђорђевић је веровао да књигу треба превести и штампати што је могуће пре јер се очекивао рат са Турском. Најпре је превео први део, који је делом прерадио и допунио према потребама српске војске и објавио у часопису *Оштрабина* под насловом „Санитетска служба на бојишту“. Потом је, средином фебруара 1877. године, уследило објављивање превода целог приручника. Књига је садржала пет поглавља „Санитетска служба на бојишту“, „Лечење у болницама“, „Техника“, „Акциденталне болести код рањеника“ и „Важна ратно-хируршка дневна питања“.

Захваљујући тако брзом преводу и штампи, српски војни санитет и српски лекари су приручник имали само две године после немачких лекара.¹⁰³